
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A MONDAT STILISZTIKAI ÉRTÉKE

Mondattípusok Gozsdu Elek Ultima ratio című novellájában

L Á N C Z I R É N

I.

A stilisztikai elemzésnek, a stílus elemzésének többféle módja, lehetősége alakult ki. Én Szabó Zoltán módszeréből kiindulva közelítettem meg Gozsdu novelláját. Szabó Zoltán a *Szövegnyelvészet és stilisztika* (Tankönyvkiadó, Bp., 1988) című könyvében a szövegnyelvészet/szövegtan és a stilisztika kapcsolatát vizsgálja. A két tudomány közötti kapcsolat ugyanis kölcsönös, mindkettő egymásra van utalva, egyik segíti a másikat, olvashatjuk a szerző könyvéhez írt előszavában. A szövegről való tudásunk segít bennünket az irodalmi alkotás (és nemcsak a szépirodalmi mű) stílusának elemzésében.

A stilisztikai elemzés *alapja* a szöveg és a stílus kapcsolata, Szabó Zoltán ebből vezeti le az elemzés modelljét, az elemzés elveit és fázisait, mert úgy véli, ezzel eleget tehet a tudományelméleti szempontoknak: a fogalmak egyértelműen és egyben úgy határozhatók meg, hogy a vizsgálati mód ebből következzék.

A stilisztika két ágáról tesz említést, a minősítésről és a tipológiáról. Ha az elemzés tartalma világos, ezeket el tudjuk különíteni, s így e két ág szövegnyelvészeti megközelítése eredményesebb lehet, olvashatjuk az említett könyvben. Minket ezúttal a minősítés kérdése érdekel, mert ez a stilisztikai ág – tudománytípus – foglalkozik a stílusesszűközűkkel, ennek tárgya a stílárís ertékű, funkciójú elemek (hang, szó, mondat) minősítése, stílárís ertékűk megállapítása. A tanulmánytípusnak, mely ilyen kérdésekkel foglalkozik, többféle elnevezése van: pl. funkcionális stíluselemzés, formális stíluselemzés, stilisztikai jelenségtanulmány; vagy körülírással: a nyelvi kifejezőeszkűzűk felhasználásának tanulmányozása, a kifejezés stilisztikája stb.

Elemzésűnk kiindulópontja tehát a szöveg. Ha a szöveget nyelvhasználati jelenségeként értelmezzűk (parole-jelenségnek, performanciatárgynak, üzenetnek), akkor a szöveget alkotó nyelvi elemek stílárís funkciói konkrét tények. Ha azonban langue-jelenségnek, kompetencijelenségnek fogjuk fel, vagy kód-

ként, akkor a stílárís alkotóelemek lehetőségek, amelyeket a stiliszttikák mint általánosított absztrakciókat leltároznak.

Szabó Zoltán a szövegnyelvészlet szerepét hangsúlyozza a stiliszttikai értékű alkotóelemek vizsgálátánál is. Ezeknek az elemeknek két nagy csoportját különíti el: 1. a mondatnál nagyobb, szövegszintű egységeket (bekezdés, közlésformák, szabad indirekt stílus) és 2. a mondatszintű és annál kisebb, tehát hangtani és szótani egységek csoportját (a hangtani és a szótani egységek természetesen a mondaton belül funkcionáló egységek). Mindkét csoport elemeinek minősítésében a stiliszttika jól hasznosítja a szövegnyelvészlet eredményeit. A szövegszintű stílusformákat is minősíteni kell: a szöveg belső szerkezeti egységeinek a szövegegészben működő mozgását, a szövegszerkezeti alapformák (bekezdés, tárgyalás, befejezés) stílusértékű változatait, a szövegkezdést, a szövegbefejezést. Mindennek ugyanis stílárís értéke van. Ahogy a sajátos stílusformáknak is: a szabad indirekt stílusnak, nominális stílusnak, az önmegszólító verstípus féldialógusainak, a kérdő szerkezeteknek. És ide tartozik – írja Szabó Zoltán – a kötőszós vagy kötőszó nélküli mondatfűzés, a velük alkotott mondat sorozatok, a halmazás, a fokozás sokféle fajtája. Mindez csak része a szövegnek, alárendelt egységei ezek a szövegnek, és nem folytonos egységet alkotnak, hanem inkább megszakításos szövegszerkezeti egységeket.

Az alsóbb szintű stíluszeszközök közé tartoznak a hangtani, szótani és mondattani eszközkök (pl. a hanghalmazás, a szóképzés, az egy vagy több szóból alakult képek és a mondatformák). „Ezek stiliszttikai minősítését sem lehet szövegnyelvészleti szempontok érvényesítése nélkül elvégezni, ami azt jelenti, hogy ma már nem elég, ha a kérdéses jelenség szintjének (tehát a hangtaninak, szótaninak, mondattaninak) megfelelő minősítésüket végezzük el, hanem emellett még az is szükséges, hogy stílárís lényegüket a magasabb szintű, tehát a valamennyiüket átfogó szövegegész szempontjából is megvilágítsuk. Ezt a különben természetes körülményt és a belőle fakadó igényt azzal magyarázhatjuk, hogy a szöveg mindegyik alkotóelemére ilyen vagy olyan mértékben hat a szövegegész jelentése vagy szerkezeti formája. Mindegyik stíluszeszköz vizsgálátában számolnunk kell tehát a szövegjelentés kiterjedésével és a szöveg grammatikai hatásával, a szövegszerkezet ’kiszugárzásával.’” Sajnos, írja az idézett szerző, a szövegjelentést el szokták hanyagolni a stiliszttikai minősítésben, pedig nagyon is érdemes és szükséges is vele foglalkozni.

Hogy a *stílus* és a *szöveg* nem választható el egymástól, bizonyítja, hogy a stílus fogalmának sok értelmezésében hangsúlyozzák, hogy jellegzetes szövegsajátság: a stílus a szöveg kísérő jelensége (Miko, František); a szövegalkotás módozata (Harweg, Roland); szövegvariáció (Andersson, Erik) stb. Tehát stílusról csak szövegszinten beszélhetünk (Sanders), stílusa csak a szövegnek van (Cassirer, Peter).

A szöveg *egységes egész*, ez fontos szövegsajátság. És a stílust is globális tényként minősíthetjük. A szöveg *szerves összetettség* is, hisz különböző alko-

tóelemekből tevődik össze, tehát rétegelhető struktúra. *Külső kontextusai* is vannak, és ez is a szöveg része, szerves része, nemcsak a *belső kontextus*, amelyre szemantikai elemek utalnak. Az összetettség azt jelenti, hogy a szövegnek több *rétege* van. Az egyik réteg a stílus. De a stílus önmagában is *szerves egység*: többféle alkotóelemből tevődik össze.

A fentiekből következnek az elemzés elvei, célja, jellege, fázisai. Szabó Zoltán fejtegetését követve abból indulunk ki, hogy a szöveg és stílusa egységes egész, globális struktúra. A globalitás *szövegszervező elv* segítségével valósítható meg. Az elemzésnek a *globalitást* kell megragadnia, az elemzőnek az egységes egészet jelentő globális struktúrával kell foglalkoznia. Az egészre kell összpontosítania, ezért ez a fajta elemzés *globális* elemzés. Ami persze nem jelenti azt, hogy elhanyagoljuk a részleteket. Az elemző mindig annyi részletet tár fel, amennyire szüksége van, hogy érzékeltethesse a globális struktúra sajátosságait. A részletek bizonyítékként szolgálnak, illusztrálnak, konkretizálnak.

Az elemzés globális célja a *szövegszervező elv* (a továbbiakban SzE) felfedezése, felfedése. A SzE olyan átfogó sajátosság (ellentét, fokozás, párhuzam), amely „az irodalmi mű egészére és valamennyi rétegeire, alkotóelemére, a legnagyobbra és a legkisebbre, köztük a stílusra is érvényes”. Az elemzéskor tehát először meg kell találnunk, ki kell derítenünk, mi a SzE. „Emiatt az elemzés deduktív jellegű vizsgálat.” A SzE segítségével a mű sok tényét és a tények közötti összefüggéseket lehet felfedni és jellegének megfelelően rendezni. Ha megtaláltuk, mi a SzE, akkor ahhoz végig ragaszkodnunk kell. Ezt az elvet a befogadó részéről szemléljük, „nem a szövegalkotás tanulmányozásának szempontja, hanem egy elemzési modell alaptényezője”.

Érdemes Kemény Gábort is idéznünk, mert az ő nézetei lényegében nem különböznek Szabó Zoltánétól, ő is beszél a *szövegszervező elvről*. Mivel kezdjük a stíluselemzést? – teszi fel a kérdést Kemény Gábor. „Akármilyen triviálisnak tűnjék is a válasz, csak azt felelhetjük, hogy o l v a s á s sal (még csak nem is a legendás »close reading«-gel, hanem egyszerűen azzal, hogy többször is figyelmesen végigolvassuk az elemzendő szöveget). Ennek során előbb-utóbb szemünkbe ötlük valamilyen szövegelem vagy -sajátosság” (*A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere*, Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1986). Amit megfigyelünk, folytatja Kemény Gábor, az elemzés során vagy beigazolódik, vagy sem. A lényeg az, hogy legyen munkahipotézisünk. E módszer elméleti előfeltevése – írja Kemény Gábor –, hogy „van valami, ami a nyelvi jelsort műalkotássá szervezi, és amitől az olyan összetéveszthetetlenül egyénivé, sajátossá válik, mint amilyen”. Azt, ami a szöveget műalkotássá szervezi, többféleképpen nevezik meg a stílus kutatásban: fókusz, domináns, strukturális alapelv, *szövegszervező* vagy *formateremtő elv*nek. Kemény Gábor arról is ír említett tanulmányában, hogy meg kell keresni „a művészi szöveg strukturálisan érzékeny pontjait, csomópont-

jait”, „azokat a pontokat és módokat, ahol és ahogyan a közlés »átkapcsol« a referenciális kódról a poetikai kódra”. Ő is úgy véli, hogy „egy szövegelméleti (...) megközelítés keretében oldódik majd fel stilisztika és poetika, »stilisztikai önérték« és »kontextuális beágyazottság«, »izoláló« és »globális« elemzés ellentmondása”.

A fentiekben már volt szó arról, hogy a szöveg szerves összetettség, melynek rétegei (szintjei, komponensei) vannak. Szabó Zoltán három réteget különít el:

1. a tartalom (eszme, gondolat, érzés, hangulat), a *megjelenített valóság*, a szövegnek a valóságra való vonatkozása;
2. az ezt kifejtő közlő 'közeg', a megjelenítés anyaga, vagyis a *megjelenítő valóság* (a valóság egy darabja vagy fikció);
3. a közlés nyelvi formája, azaz a *stílus*, a stilisztikai elemzés tárgya.

A szöveg elemzésekor ki kell térni mind a három rétegre. Ha a szöveg alapján állapítunk meg valamit, akkor a belső kontextust vesszük figyelembe; de a vizsgálatba be kell vonni a külső kontextust is (ezt más forrásokból tudjuk meg: pl. az író életrajzából, a történelemből). A teljes elemzés egyik kontextusszférát sem hanyagolja el a másik rovására.

A stílus elemzőjének a mű másik két rétegét is figyelembe kell vennie, és fel is tudja használni az eredményeket a stílus elemzésekor.

Végezetül megemlíthetjük még azt is, hogy a globális elemzésnek gyakorlati haszna is van: viszonylag rövid idő alatt elvégezhető, ezért jól alkalmazható az iskolai irodalomtanításban, az egyórás elemzésben; az eléggé elhanyagolt prózaelemzés számára is járható utat biztosít.

II.

1. Gozdsu Elek *Ultima ratio* című novellájának szövegszervező elve az ellentét. Az ellentét a szöveg mindhárom rétegében kimutatható. *A megjelenített valóság* szintjén ellentét van az elbeszélő és az öregember gondolatai, világlátása között, egészen pontosan a tartalom lényege az, hogy mi a jobb: elvonulni a világból, magányosan élni, békességben, nyugalomban, és nem tudni semmiről, vagy pedig tudni mindarról, ami a világban történik, emberek közé menni. „Neki vagy nekünk van-e igazunk?” – hangzik el az elbeszélő kérdése. *A megjelenítő valóság*, a tartalom megjelenítésének anyaga is ellentétekre épül. Ezt végigkövethetjük mind a nyolc szegmentumban, mind az egyes szegmentumokon belül. „... egy s z e g m e n t u m n a k tekinthetjük mindazokat a szövegrészeket, amelyekben az író nem változtatja meg a következő négy tényező legalább egyikét: a cselekvő személy (P), a cselekvés helyszíne (L), a cselekvés ideje (T), a cselekvés maga (A)” (Vö. Voigt Vilmos: *Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konvenciói*. In: *A novellaelemzés új módszerei*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1971).

A szöveg szegmentumai:

1. Az elbeszélő egyedül van, szalonkára indul vadászni;
2. Találkozik egy öregemberrel, akivel együtt megy a temetőig, ott lakik ugyanis az öreg. Útközben beszélgetnek;

3. A temetőhöz érkeznek, az elbeszélő elmondja benyomásait a kétféle temetőtípusról: „Ilyennek, mint a k-i temető, képzeltem én mindig a szép temetőt.” Ezzel ellentétben másmilyenek azok »a glédába állított városi sírok, azok a kaszárnyázott halottak, amint táblánként számozva egymás mellett fekszenek« . . .”

4. Dialógus és leírás váltakozik: az elbeszélő jellemzi az öregot, többek között azt, hogy hogy eszik. És itt jelenik meg az ellentétek egész sora;

5. Az elbeszélő gondolatait tartalmazó rész;

6. Halottat hoznak a temetőbe;

7. Az öreg szobájának leírása;

8. A temetés után megjelenik az öregember.

Hogy milyen ellentétek vannak a tartalmat kifejező közegben, kiderül majd a stílus elemzéséből. A dolgozat címének megfelelően a továbbiakban a mondatfűtűpusok szerepéről lesz szó. Mielőtt azonban a részletes elemzés következne, néhány fontos tényt emelek ki, pontosabban: az elemzés eredményeit összegezem:

1. A novella szövegében szinte minden mondatfűtűpus jelen van.

2. Ezek meghatározott rendben követik egymást és

3. ellentétben állnak egymással:

– az egyszerű bővített mondat az összetettel

– a megszerkesztett teljes mondat a hiányossal, ill. a szaggatottal

– a mellérendelő mondat az alárendelttel

– a kapcsolatos mellérendelés az ellentétessel

– a kijelentő mondat a kérdő mondat

– a felkiáltó a kijelentővel

– az állító a tagadóval

– a kijelentő mondatban a kijelentő módú és feltételes módú igealakok szintén ellentétben állanak, és ugyanezek az igealakok szemben állnak a ható igékkel.

4. A többszörösen összetett mondatokban a fő kapcsolat minőségére is figyelhetünk.

5. Az egymástól ilyen vagy olyan szempontból különböző mondatok változásából következik, hogy a statikus és dinamikusabb részek váltják egymást.

6. A különböző mondatfűtűpusok más-más stilisztikai értéket kapnak a szövegben, és stílushatásuk a tartalom kifejezésére használt szavak jelentésétől, érzelmi hatásától is függ.

7. Hangsúlyoznunk kell, hogy sohasem véletlen egy-egy mondatfűtűpusnak a megjelenése.

8. A stilisztikai hatást fokozza az azonos szerkezetű, felépítésű tagmondatok halmozása. Pl.: A kérdő mondatok egész sora abban a részben, amikor az elbeszélő elmélkedik, vagy az öregember válaszaiban a felkiáltó mondatok többszöri előfordulása.

2. Ha a mondattípusok előfordulási helyeit vizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük, hogy egyes szövegrészek hasonlóan épülnek fel, és ez vonatkozik mind a szegmentumokra, mind a szegmentumokon belül az egyes bekezdésekre. Azokról a szövegrészekről van szó, amelyek egyszerű bővített mondattal vagy mondatokkal kezdődnek, és többszörösen összetettel folytatódnak. Pl. ilyen felépítésű az 1. szegmentum 2. bekezdése: „Háromra járt az idő. Egészen egyedül voltam a széles mocsáron. A mély, néma csendet nem zavarta meg semmi. Időnként föltrebbent előttem egy-egy csekkegő szalonka, amint a mocsárparton végigmentem; pár pillanatra hallottam fejem fölött azt a gyöngéden halk decrescendóba vesző, sivító hangot, amit a magasan járó csörgő kacsák repülése okoz; a beláthatatlan magasságban járó vadludak szakadozott, gügyögő hangjai mind távolabb és távolabb hallatszottak, aztán mély csendbe veszett minden hang.” Három bővített mondatot követ egy hat tagmondatból álló összetett mondat, melyet két pontosvessző tagol három részre. Ezt a bekezdést egy egymondatos bekezdés követ, és ez a mondat is, mint az előző bekezdés kezdeténél láthattuk, egy bővített mondat: „A messze síkságba nyúló legelők és ugarolt szántóföldekről sem hallatszott semmi.”

És hasonlóan épül fel a 6. bekezdés is: „Szomorú és mégis ilyenkor a legbarátságosabb a mocsár. A levegő átlátszóbb, nyugodtabb; nem csálnak sem az erős fénynek, sem a tikkasztó melegnek reszketeg hullámai. Minden való, igaz színében mutatkozik; és az a mély, szürkésbarna szín, mely minden egyes növényt, minden göröngyöt így ősszel jellemez, adja meg azt a fájdalmas, bánatos hangulatot, melynek olyan szívesen átengedjük magunkat.” És a szegmentumot lezáró rész is egy egy bekezdéses bővített mondat: „Csak lassan haladtam előre a parton.” Az 5. bekezdés csak annyiban tér el az idézett két szövegrésztől, hogy egy rövid – ez azt jelenti, nem sok tartalmas szóból álló – ellentétes mondattal kezdődik („Egy fűszál, egy nád sem ingott, de azért a mocsár mégsem látszott élettelennek.”), és egy hét tagmondatos összetett mondattal folytatódik.

A 2. szegmentum utolsó bekezdését is egy bővített mondat indítja („Elhallgattunk mind a ketten.”), és ezt követi egy nyolc tagmondatból álló összetett mondat.

A 3. szegmentum is bővített mondattal kezdődik: „Tíz perc múlva a temetőhöz értünk.” (Ez külön bekezdés.) A következő bekezdés két és több tagmondatos összetett mondatokból áll, az öt tagmondatból állót, mint más helyeken is láthatjuk, pontosvesszők tagolják kisebb egységekre.

A fenti megjegyzésekkel tulajdonképpen az egész novella leíró részeit jellemeztük. A példaként kiemelt mondatok – és a leíró részek mondatai is –

mind a bővítettek, mind az összetettek a nyugodt, szenvedélymentes, tárgyilagos közlést szolgálják: a természet jelenségeinek leírásakor, az öregember jellemzésekor, a temetőről szóló részben, az öreg szobájának bemutatásakor. A tényközlő összetett mondatok legtöbbje között kapcsolatos viszony van, ezek a mondatok kiválóan alkalmasak arra, hogy velük az elbeszélő érzékeltesse a hangokról, színekről és egyebekről szerzett benyomásait. Pl. „A sárguló nád, sás, káka mintegy aranyos visszfényt vert; a zöldek sötétebbek, mélyebbek lettek, és itt-ott a vizek derült, ezüst fényben csillámlottak ki a barna sártömegek közül.” „Hófehér bajusza rövidre volt nyírva, és fehér haja gyér fűtökben omlott le sovány, csontos vállaira.” „Magas fű borította az egészet, s az új sírok feketésbarna hantjaikkal éppenséggel nem ridegek.” Az egymáshoz kapcsolódó események leírására is szolgálhatnak a kapcsolatos mondatok: „Az öreg a korszó után nyúlt, és ivott belőle hosszan.” „... a vonat már csak mint parányi kicsi pont mozgott előre, s egy vékony hosszúkás füstvonal jelezte az irányát.”

Természetesen a kapcsolatos viszony mellett ellentétes viszonyt tartalmazó mellérendelő összetett mondatok is vannak a szövegben, ezek stilisztikai értéke, hogy kiemeljék a mondanivalót. Pl. „Egy fűszál, egy nád sem ingott, de azért a mocsár mégsem látszott élettelennek.” „Motyogott valamit, de heves zokogása miatt lehetetlen volt érteni egy szavát is.” „Többször elkezdett még beszélni, de hasztalan volt minden erőlködése . . .” A dialógusokban az ellentétek egész sora jelenik meg.

Az alárendelésekkel összetett gondolatok, benyomások fejezhetők ki, alárendelt összetett mondatokkal több oldalról világítható meg a mondanivaló. Az első szegmentumból idézett részekben is ezt látjuk. A stilisztikai hatást fokozza a párhuzamos mondat szerkesztés a következő szövegrészekben: „Csendesen lépkedtem a kocsi mellett, s elmélyedtem annak elgondolásában, hogy milyen boldog lehetett és lehet ez az ember, aki éveit nem tartja rováson, aki előtt az időnek értéke nincsen, akinek életében az események nem alkottak korszakokat . . .” „Hol pizsmogással a fák körül, hol gödörmunkával, hol szunditással töltöm az időt . . .”

Gozdu novellájában szemben állnak egymással az állító és a tagadó mondatok is. Íme néhány tagadó szerkezet az 5. szegmentumból: „vágyak sohasem zaklatták”, „még csak sejtelemmel sem bírt”, „nem ismeri”, „nem léteznek”, „hírét sem hallotta”, „nincs fogalma arról”, „nem is sejtí”, „nem tudna egyebet mondani”, „egyetlen parányi kis eszméről, gondolatról sem tudna számot adni”, „s mindig csak azt hajtogatná . . . Nem tudom!” Ezek a tagadó szerkezetek kijelentő mondatokban találhatók, melyek szerkezete bonyolultabb a természet, a környezet leírását szolgáló mondatokénál, mert ebben a részben az elbeszélő elmélkedik, s a bonyolultabb szerkezetű mondatokat a bonyolultabb mondanivaló, a bonyolult gondolatok teremtik meg. Ezért dominálnak ebben a részben az alárendelések. Ugyanebben a szegmentumban szemben

állnak egymással a kijelentő és kérdő mondatok is. A kérdő mondatok szerepe, hogy kifejezzék az elbeszélő töprengését, tépelődését: „Hátha neki van igazja? De hátha vétett a fajtája ellen? Miért nem szolgálta ő is a fejlődés hatalmas érdekeit? Vagy talán a civilizáció egyik irányának a csúcspontja, öntudatlan jelensége-e ő?” A kérdések áradata tovább folytatódik a szövegben. Ezek a kérdő mondatok – ahogy a stilisztikák is megállapítják, és mi is tapasztalhatjuk – hatásos stíluseszközei a gondolatok továbbfűzésének.

És ugyancsak ebben a szegmenumban szemben áll a kijelentő mód a feltételes móddal. Íme néhány olyan szerkezet, melyben feltételes módú igealak van: „s kérdeznék tőle, kérnék, mondaná el, hogy . . .”, „nem tudna egyebet mondani”, „egyetlenegy . . . gondolatról sem tudna számot adni, s midvégig csak azt hajtogatná . . .” A feltételes móddal az elbeszélő enyhíti az állítás életét, és finom értelmi különbségeket érzékeltet.

A dialógusokban a kérdő és felkiáltó mondatok váltakoznak. De ellentét nemcsak a mondattípusok között van, hanem legtöbbször az általuk közvetített tartalomban is. A kérdést és a rá adott választ együtt kell vizsgálni, és ezt a szemantikai szempontok mellett a pragmatikai szempontok is megkövetelik. Az öregember sokszor felkiáltó mondatral válaszol, s bár ez a mondatfajta az érzelmileg hangsúlyozott mondanivaló kifejezésére szolgál, itt a felkiáltó mondatok inkább a gondolati tartalom kifejezésére szolgálnak, de ez mégsem jelenti azt, hogy az öreg által kifejezett gondolatok nem hatnak az érzelmre is. De nem egy esetben a válaszban kérdés is van. Sőt az elbeszélő kérdéseiben is megtalálható mindkét mondatfajta.

A kérdés és a válasz szomszédsági pár. Ezek a szomszédsági párok sorozatokat alkotnak, és beépülnek az elbeszélő részekbe.

A hagyományos nyelvelírás kétféle kérdő mondatot különböztet meg: az eldöntendő és kiegészítendő kérdő mondatot. A modern nyelvelírás azonban nem tartja pontosnak ezt a felosztást, a modern nyelvelírás négyféle kérdő mondatot definiál. A novellában található kérdéseket és válaszokat az újabb szempontok figyelembevételével kísérlem meg megközelíteni. (Vö. Kiefer Ferenc: *A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról*. In: Rác–Szathmári: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Bp., 1983.; Albertné Herbszt Mária: *A társalgás néhány jellemzője és szabálya*. In: *Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1992.)

Az elbeszélő kérdéseinek egy része eldöntendő kérdés, melyre a szituációtól függően a válasz igen vagy nem. Csakhogy bizonyos esetekben a nemleges válasz udvariatlan, vagyis nem adekvát. Ugyanis az eldöntendő kérdésben nemegyszer kiegészítendő is rejlik. Az öregember válaszaiból éppen ezt látjuk, nem igen-t vagy nem-et mond, vagy nemcsak azt, hanem indokol is, magyaráz is, felismerve a rejtett kiegészítendő kérdést. Példák:

K. „Bevisz-e, bátya, a faluba?”

V: „Nem megyek tovább, csak a temetőig. Odáig elviszem az urat!”

K: „A forradalom alatt, Kossuth Lajos idejében is itt lakott már?”

V: „No, hát kint laktam! Gondolom, akkor veszett el nagyobbik fiam, a Gyuri.”

K: „Van-e jó vize, bátya? Szomjas vagyok!”

V: „Van. A delelő kútról hozom, itt van mindjárt a vasúti töltés mellett.”

K: „Aztán ízlik-e, öreg?” – ez a kérdés is eldöntendő, de a válasz több annál, mint ami egy ilyen kérdésre adható:

V: „Van közte némelyik édes. A csípőseket is megszoktam már. Gyerekségtől egész nyáron ez az eledelem.”

K: „Nem kívánczított még sehova?” – az öreg ezúttal is megindokolja, miért nem tette ki a lábát a határból:

V: „Én mindig ilyen voltam, amilyen vagyok. Hál’isten, sohasem kellett a helyemből megmozdulni. Mit is láthattam volna? Így is megöregedtem. Így volt jó, amint volt.”

K: „A templomba csak bejár néha?” – erre a kérdésre nemleges a válasz, de most is megtoldja az öreg a választ, ismét fűz hozzá indoklást:

V: „Nem én! Minek? Nem haragudtam én sohasem az Istenre, talán ő sem haragszik rám! Megvagyunk csendes békességben!”

Valódi kiegészítendő kérdés a következő kettő:

K: „Aztán mit csinál maga a temetőben, bátya?” – pragmatikai szempontból nézve ez a kérdés feltehetően csodálkozást fejez ki, a kérdező nem tud valamit, de meg szeretné tudni.

V: „Mit csinálok? Hát ott lakom. Őrzöm a halottakat.”

(Ezt a választ követi egy eldöntendőnek látszó kérdés, de ez is tulajdonképpen rejtett kiegészítendő. A válasz ennek megfelelő:

K: „Régen?”

V: „Az isten tudná, mióta! Lehet már vagy negyven esztendeje, ha nem több!”)

K: „Hát kelmed hány esztendő?” – a válasz most is határozatlan:

V: „Ki tudná? Aztán meg mirevaló azt tudni?”

Az újabb kérdésre, hogy „De mégis?”, szintén bizonytalan a válasz: „Vagy nyolcvan és egynéhány esztendőt tán leszolgáltam. Lehet vagy több, vagy kevesebb, mindegy.”

A *miért*, *mit* kérdőszókat, illetve a *mi történt* szerkezetet tartalmazó kérdéseket nem tekinthetjük kiegészítendő kérdéseknek, mert a kérdőszók nem szabják meg, mit tartalmazhat a válasz.

K: „Mi történt, Matyi bácsi?” – itt a *történt* határozza meg a választ.

A „Miért nem jár be néha a faluba?” kérdés esetében az okot kell elmondani, még hozzá úgy, hogy valóban okként szolgáljon.

A negyedik típusú kérdésben több lehetőség hangzik el, erre nem lehet *igennel* vagy *nemmel* válaszolni. Pl. „De hát, ha forradalom lenne újra, vagy

ha a muszka el akarná venni az országunkat, már csak megmozdulna még kegyelmed is?” A válasz most is, mint több helyütt, kérdés formájában hangzik el: „Hát a muszka nem ember?” És mint ahogy más válaszokban is láthatjuk, egy felkiáltó mondat következik: „Nem enne meg az sem!”

A válaszokban némegyszer megismétlődik a kérdés kérdőszava, vagy pedig a közömbösséget kifejező *minek, miért* kérdőszavak egyszavas mondatként: „Aztán meg hová is mentem volna? Minek?” „Nem én! Minek?” „... hát kire dolgozzam! Minek?”

A felkiáltó mondatos válaszok közül kettőt sajátos intonációval kell „hallanunk”. Arra a kérdésre, hogy nem szereti a hazáját, az öregember ezt válaszolja: „Hát az szeret engem!” s ezt „furfangos mosollyal mondta”, s itt bele kell hallanunk az iróniát. Amikor arról van szó, hogy már az unalom miatt is bemehetne a faluba, a válasz először egy egyszavas mondat, egy felkiáltó mondat: „Unalom!” – ezt nevetve mondja az öreg, de ez a mondat is jellegzetes hanglejtést feltételez.

Az eddig áttekintett szomszédsági párokban a válaszok olyanok, mintha mindegyik kérdés nyitott kérdés volna, holott csak a nem igazán kiegészítendő tekinthető annak. Szóval az öregembert akár bőbeszédűnek is mondhatnánk: a válaszaiban részletesen kifejti, hogy látja ő a világot és saját magát a világban. Az elbeszélő megjegyzései, érvelései nem változtatnak véleményén. Neki így jó, ahogy van. Egészen az utolsó szegmentumig. Az utolsó részben kapunk választ arra, hogy valóban elégedett-e az öregember az életével, sorsának alakulásával.

Az utolsó részben hiába hangzanak el a kérdések, hogy mi a baj, mi lelte, mi történt, talán beteg. Ezekre nem felel az öreg, int csak, hogy nem kér vizet. De aztán kérdés nélkül is mondja, hogy: „Már másodszor! Pukkadt!” E hiányos mondatokat szaggatott, meg nem szerkesztett mondatok követik, s a megszakítottság, a szavak közötti szünetek jelzik az öreg kétségbeesését, zaklatottságát: „A szegény embert . . . meztelen . . . mint a kutyát . . . be kell dobni . . . a gödribe! Ezt is bedobtuk. Aztán pukkad . . . mint a puskalövés! A hasa . . . a hasa . . .” Az utolsó mondatában a szó is befejezetlen marad: „Senkim sincs! Engem is . . . bele fognak dobni . . . mint a kutyát! Én is . . . pukk . . .” A szaggatottság is hatásos stilisztikai eszköz, és a lelki feszültséggel magyarázható.

A szegmentumot és egyúttal a novellát három rövid, tényközlő mondatokat tartalmazó bekezdés zárja.

3. Befejezőként, hogy igazoljuk Szabó Zoltán alaptételét, miszerint az ellentét a szöveg minden szintjén jelen van, ha ez a szövegszervező elv, és ez érvényes a stilisztikai eszközök mindegyikére, nemcsak a mondatra, következők néhány szó, szó szerkezet a novellából, melyben szintén kimutathatjuk az ellentétet:

I.

mély, néma csend
 aztán mély csendbe
 veszett minden hang
 nem hallatszott semmi

<—> csekkenő szalonka
 halk decrescendó
 sivítő hang
 gügyögő hangja (távolodtak)

II.

(a nap) sugarai tompább
 élűek
 világos, kékbe játszó árnyék
 sárguló nád
 aranyos visszfény
 ezüst fény
 sárga nád

<—> barna sártömeg
 barnulásnak induló káka

 piszkosbarna sástarlók

III.

teljes elégedettség
 halványkék szeméből a nyugalom
 derűje sugárzott
 édes nyugalom, szelíd tisztaság

<—> láttam, hogy . . . ingén
 végig hogy peregnek le
 a könnycseppek
 mind keservesebben
 zokogott, majdnem
 fuldoklott
 görcsös zokogás fogta
 el ismét
 a heves zokogás elnyomta
 szavát
 torkára forrt minden hang

piszok és penész
 rongyos darócköpeny
 dohos volt bent a levegő

IV.

hatalmas tenyerei, erős,
 nagy csontjai
 könnyen mozgott, és élénk kék
 szemei örökös derűjökkel . . .

<—> arca egészen halovány volt,
 szemei beestek
 csontos, száraz kezei
 reszkettek . . .